

Н.М. Әшімбаева^{1*} , А.Ә. Жаңабекова¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: nagima010@mail.ru

ЛИНГВОМӘДЕНИ БІЛІМДЕР ЖҮЙЕСІН ҰЛТТЫҚ КОРПУСҚА ЕНГІЗУДЕ КӨНЕ АТАУЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ

Аннотация. Белгілі бір халықтың дүниетанымын, ой-санасын, өркениеті мен мәдениетін тіл арқылы, оның ақпараты арқылы білу – қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Байырғы қазақ қоғамындағы билік атауларының тарихи даму барысында қалыптасқан жүйесі мен мәртебесін, деңгейін, этнолингвистикалық сипатын, мағыналарын, дамуының ішкі-сыртқы дереккөздерін зерделеу – зерттеу жұмысының негізгі мақсаты. Сондықтан қазақ тіліндегі байырғы билік атауларының этнолингвистикалық табиғатын ашып берудің, олардың этномәдени мағыналарын анықтаудың мәні ерекше болмақ. Зерттеліп отырған лексикалық тіл байлығында қазақ халқының мәдениеті, менталитеті, көзқарасы мен дүниетанымы, өзіндік болмысын көрсететін құнды деректер сақталған, сондықтан олар – тарих пен уақыттың табын бойына сақтап келген рухани шежірелік сипатымен құнды мұралар; билік атаулары қазақ этносы қалыптасуындағы мәдениет жалғастығын көрсетіп, қазақ қоғамының әр дәуірдегі қалпын, қалыптасу, даму үрдісін сипаттайды. Қазіргі ақпараттық қоғамда мәдени құндылықтарды келер ұрпаққа жеткізіп, сақтаудың негізгі көзі – мәдени ұғымдарды Ұлттық корпустар базасына енгізу. Кез келген сөздің қандай мағынаны білдіретіндігі туралы ақпарат та пайдаланушы үшін қажетті сұраныс тудырады. Сондықтан Ұлттық корпустардан ізделген сөздің лексикалық мағынасымен бірге, мәдени бірліктердің мәдени семантикасы туралы да ақпарат беру, ең алдымен ұлттық тіл иелмендері үшін маңызды болып табылады. Лингвомәдени бірліктер мен олар туралы мәдени білімдер жүйесі және мәдени мәтіндерді жинақтаушы банк, ол – Қазақ тілінің лингвомәдени ішкорпусы. Бұл ішкорпус түрі – қазақ тілінің кең ауқымды мәдени-лингвистикалық қоры болғандықтан, оған енетін мәтіндер мен мәдени бірліктер тақырыптары жан-жақты болып келеді. Мәдени-семантикалық белгіленім – сөздердің мағыналық құрылымында кодталған ұлт мәдениеті туралы білімдер жүйесі. Мәдени білімдер жүйесін ішкі формасында сақтаушы бірлік, ол – сөз, яғни мәдени бірліктер болып табылады.

Тірек сөздер: лингвомәдени бірліктер, мәдени-семантикалық белгіленім, билік атаулары

Мақала BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жазылды.

Н. М. Ашимбаева^{1*}, А. Ә. Жаңабекова¹

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*e-mail: nagima010@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНИХ НАИМЕНОВАНИЙ ВО ВНЕДРЕНИИ СИСТЕМЫ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ЗНАНИЙ В НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОРПУС

Аннотация. Знание мировоззрения, мышления, цивилизации и культуры определенного народа через язык, через его информацию – одна из актуальных проблем в настоящее время. Изучение сложившейся в ходе исторического развития системы и статуса, уровня, этнолингвистического характера, значений, внутренне-внешних источников развития наименований званий и должностей казахского общества в прошлом – основная цель исследовательской работы. Поэтому особое значение имеет раскрытие этнолингвистической природы исконных наименований должностей в казахском языке, определение их этнокультурных значений.

В изучаемом языковом лексиконе хранится не только культурная информация, связанная с управлением страной, должностным званием, но и ценные данные, отражающие культуру, менталитет, взгляды и мировоззрение казахского народа, его самобытность, поэтому они являются ценным наследием с духовным летописным характером, сохраненным на протяжении всей истории и времени; названия званий и должностей в становлении казахского этноса показывает преемственность культуры, характеризует состояние казахского общества в разные эпохи, тенденции становления, развития.

В современном информационном обществе основным источником передачи и сохранения культурных ценностей будущим поколениям является внедрение культурных понятий в базу Национальных корпусов. Информация о том, что означает любое слово, также создает необходимый запрос для пользователя. Поэтому, наряду с лексическим значением слова, искомого в национальных корпусах, предоставление информации и о культурной семантике культурных единиц имеет первостепенное значение для национальных носителей языка.

Лингвокультурные единицы и система культурных знаний о них, также банк-накопитель культурных текстов, это и есть – Лингвокультурный подкорпус казахского языка. Так как этот вид подкорпуса является обширным культурно-

лингвистическим фондом казахского языка, то включенные в него тексты и темы культурных единиц становятся все более разнообразными.

Культурно-семантическая разметка – система знаний о культуре нации, закодированная в смысловой структуре слов. Единицей, хранящей систему культурных знаний во внутренней форме, является слово, то есть так называемые единицы культуры.

Ключевые слова: лингвокультурные единицы, культурно-семантическая разметка, наименования власти.

N. M. Ashimbayeva^{1*}, A. A. Zhanabekova¹

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: nagima010@mail.ru

THE STUDY OF ANCIENT NAMES IN THE IMPLEMENTATION OF THE SYSTEM OF LINGUISTIC AND CULTURAL KNOWLEDGE IN THE NATIONAL CORPUS

Abstract. Knowledge of the worldview, thinking, civilization, and culture of certain people through language, and its information is one of the urgent problems at present. The study of the system and status, level, ethnolinguistic character, meanings, internal and external sources of development of titles and positions of the Kazakh society in the past, which has developed in the course of historical development, is the main purpose of the research work. Therefore, of particular importance is the disclosure of the ethnolinguistic nature of the original names of positions in the Kazakh language, and the definition of their ethnocultural meanings.

The studied language lexicon stores not only cultural information related to the governance of the country, and its official title, but also valuable data reflecting the culture, mentality, views, and worldview of the Kazakh people, and its identity, therefore they are a valuable heritage with a spiritual chronicle character preserved throughout history and time; names of titles and positions in the formation of the Kazakh ethnos shows the continuity of culture, characterizes the state of Kazakh society in different epochs, trends of formation, development.

In the modern information society, the main source of the transfer and preservation of cultural values to future generations is the introduction of cultural concepts into the database of National Corpora. Information about what any word means also creates the necessary query for the user. Therefore, along with the lexical meaning of the word sought in national corpora, the provision of information about the cultural semantics of cultural units is of paramount importance for native speakers.

Linguistic and cultural units and the system of cultural knowledge about them, as well as the bank accumulator of cultural texts, this is the Linguistic and cultural sub-corpus of the Kazakh language. Since this type of sub-corpus is an extensive cultural and linguistic fund of the Kazakh language, the texts and themes of cultural units included in it are becoming more diverse.

Cultural and semantic markup is a system of knowledge about the culture of a nation encoded in the semantic structure of words. The unit that stores the system of cultural knowledge in its internal form is the word, that is, the so-called units of culture.

Keywords: linguistic and cultural units, cultural and semantic markup, names of the authorities

Кіріспе

Материалдық мәдениет те, рухани мәдениет те тілден көрініс тауып отырады. Мәдениеттің қай-қайсы болмасын, ұлттық мәнділікке жатады. Оның ұлттық сипаты әр халықтың ақиқат дүниені тілі арқылы өзіндік көзбен көруіне байланысты болады. Тіл – қарым-қатынас, танымның құралы ғана емес, тіл – ұлттың мәдени коды. Тілдің жәрдемсіз мәдениетті оқып-игеру, байыптау мүмкін емес. Тіл арқылы ұлттың қазіргі кездегі менталитетін, байырғы кездегі тілдік ұжымның дүниеге, қоғамға, өзіне деген көзқарасын, сана-сезімін айқындауға болады.

Қазіргі кезде көпшілікке қолжетімді Ұлттық корпус дегеніміз – белгілі бір тілдің табиғатын толық бейнелей алатын, тілдегі барлық стиль мәтіндерін қамтитын, көлемді, теңгерімді (репрезентативті) корпус. (Жұбанов, Жаңабекова, 2017: 48). Қазақ тілінің ұлттық корпусында (бұдан әрі – ҚТҰК) қазақ тілінің 30 миллион сөзқолданыстан тұратын электронды мәтіндер қоры жинақталған (<https://qazcorpus.kz/>). ҚТҰК-ына енгізілген мәтіндер қорына морфологиялық, лексикалық, семантикалық, фонетика-фонологиялық белгіленімдер қойылады. Қазіргі кезде ҚТҰК құрамында негізгі корпуспен қатар диалектологиялық, тарихи, ауызша, параллель, мәдени ішкорпустар да қатар жасалып жатыр. Ішкорпустар негізгі корпустан мәтіндік базасы, белгіленім, метабелгіленім, іздеу жүйесі бойынша ерекшеленеді. Аталмыш мақала ҚТҰК-ның құрамына енетін мәдени ішкорпусқа лингвомәдени бірліктер жинау мәселесіне арналып отыр.

Қазіргі ақпараттық қоғамда мәдени құндылықтарды келер ұрпаққа жеткізіп, сақтаудың негізгі көзі – мәдени ұғымдарды Ұлттық корпустар базасына енгізу. Корпус – ұлт тіліндегі барлық стильдік қабатты қамтитын мәтіндердің бағдарламалық тұрғыдан қамтамасыз етілген электрондық жинағы, жинақтаушы банк. Ұлттық корпустар қызметіне қарай тарихи корпус, диалектологиялық корпус, ауызша корпус, параллель корпус т.б. бөлінеді. Корпустың қай түрінде болмасын, ерекшеліктеріне

қарай мәтіндердің жинақталуы басты шарт болып табылады. Сонымен қатар Ұлттық корпустардағы екінші басты шарт – лингвистикалық белгіленімдермен жабдықталуы (Емельянова, 2004:472-473). Осы ретте морфологиялық белгіленім, просодикалық белгіленім, семантикалық белгіленім т.б. тіл деңгейлеріне байланысты белгіленім түрлері беріледі. Кез келген сөздің қандай мағынаны білдіретіндігі туралы ақпарат та пайдаланушы үшін қажетті сұраныс тудырады. Сондықтан Ұлттық корпустардан ізделген сөздің лексикалық мағынасымен бірге, мәдени бірліктердің мәдени семантикасы туралы да ақпарат беру ең алдымен ұлт тілұстарманы үшін маңызды болып табылады.

Лингвомәдени бірліктер мен олар туралы мәдени білімдер жүйесі және мәдени мәтіндерді жинақтаушы банк, ол – Қазақ тілінің лингвомәдени ішкорпусы. Бұл ішкорпус түрі – қазақ тілінің кең ауқымды мәдени-лингвистикалық қоры болғандықтан, оған енетін мәтіндер мен мәдени бірліктер тақырыптары жан-жақты болып келеді.

Мәдени-семантикалық белгіленім – сөздердің мағыналық құрылымында кодталған ұлт мәдениеті туралы білімдер жүйесі. Мәдени білімдер жүйесін ішкі формасында сақтаушы бірлік, ол – сөз, яғни мәдени бірліктер болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, әдеттегі түсіндірме сөздіктер сөздерді тіркеуші және сөздердің лексикалық мағынасы туралы ақпарат беруші құрал болса, мәдени сөздіктер сөздердің лексикалық мағынасын емес, сөздердің шығу уәжімен байланысты ұлттық салт-дәстүр, тұрмыс-салтпен байланысты мәдени семантиканы да түсіндіреді. Ал мәдени сөздіктер Лингвомәдени корпустардағы этнолингвистикалық белгіленімдерді (мәдени-семантикалық) жасауға негіз болады.

Мәдени сөздіктер жасау ісі бір күннің ішінде жасай салатын жұмыс емес, ол ұлттың өмір сүру кезеңдерімен бірге жасасып, ұрпақтан-ұрпаққа тарап, қазірге дейін жетіп келе жатқан ұлттық құндылықтарымызды сараптау, тіркеу, жүйелеу, зерттеу, тағы да басқа ізденістер арқылы жүзеге асады. Мәдени сөздіктер жасаудың дереккөзі:

- халықтың салт-дәстүрі, ұғымдары туралы білімдер;
- этнографиялық еңбектер;
- фольклорлық еңбектер;
- тарихи еңбектер;
- мәдени бірліктер туралы жазылған зерттеулер (диссертациялар, мақалалар);
- мәдени бірліктер семантикасын ашу т.б. (Трегубова, 2007).

Аталған дереккөздердің ішінде мәдени бірліктерге зерттеу жүргізу қажеттігі туындады. Мақалада Қазақ тілінің лингвомәдени ішкорпусына енгізілетін көне атақ-лауазым атаулары лексикалық байлығымыздың ерекше бір саласын құрайтын, бірыңғай тақырыптық жүйе болғандықтан, олардың мәдени семантикасын ашу үшін атақ-лауазымға қатысты тілдік деректерді ғылыми тұрғыдан жүйелей отырып, оларды дәуірлік, мағыналық топтарға жіктеп, олардың этнолингвистикалық, уәжділік және ішінара этимологиялық табиғатын тілдің қалыптасқан заңдылықтары аясында саралап көрсетудің маңызы ерекше.

Материал және әдістер

Мақалада қазақ тіліндегі мәдени ішкорпусты әзірлеудің алғашқы сатысында тілдік материалды электрондық пішінге келтіру, электронды пішінге келтірілген тілдік бірліктерді мазмұндық-семантикалық жағынан топтастыру, лингвистикалық белгіленімдер әзірлемесін жасауда және пайдаланушыға қажетті сөзді жылдам табуға мүмкіндік беретін компьютерлік-бағдарламалық әдістер, сондай-ақ жұмыстың мақсат-міндеттеріне сәйкес онда қаралуға тиісті материалдарды жинау барысында сұрыптау, жүйелеу, сипаттама, тарихи-салыстырмалы, тақырыптық топтар мен уәжділігін айқындауда мәдени-семантикалық, атақ-лауазым атаулары мен оған қатысты мақал-мәтелдерді халықтық ұғым-түсініктермен байланыстыра отырып талдау үшін этнолингвистикалық тұрғыдан сипаттау тәсілі қолданылды.

Әдебиетке шолу

Бүгінгі қазақ тіл білімінде қалыптасқан, өзіндік ұстаным-үрдістері бар этнолингвистикалық зерттеулерде (Ә.Қайдар, М.М.Копыленко, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Р.Шойбеков, С.Сәтенова, Г.Смағұлова және т.б.) этностың салт-санасы мен өмір-тіршілігінде қалыптасқан ұғым-түсініктердің, атаулардың ұлттық сипатын, жалпы қазақ этносының ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын толық та түбегейлі түрде тек оның байлығы – «тіл әлемі» арқылы ғана танып-білуге болатындығы дәлелденіп отыр. Зерттеу жұмысының дереккөздері ретінде түркі, араб және қытай

тілдерінде жазылған жазба ескерткіштер, Қазақ хандығы тұсындағы жазба ескерткіштер (синолог мамандардың түсіндірілуімен берілген қытай жылнамашыларының тарихи мәліметтері, ақын-жазушылардың көркем шығармалары (І.Есенберлин, Ә.Кекілбаев, Д.Исабеков, Қ.Исабаев, Ж.Тұрлыбаев, Н.Мыңжан, Қ.Салғараұлы, Тарақты Ақселеу және т.б.), Көне түркі тілінің сөздігі, Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі (1966), Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі (І.Кеңесбаев, 1977), Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (он томдық: 1974-1986), Қазақ әдеби тілінің сөздігі (он бес томдық), Қазақ тілінің аймақтық сөздігі (2005), Ә.Қайдардың «Халық даналығы» және «Тысяча метких и образных выражений» сөздіктері, Р.Сыздықтың «Сөздер сөйлейді» еңбегі, Е.Жанпейісовтің «М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі» еңбегі, ұлттық энциклопедиялар және т.б. алынды. «Лингвистикалық корпус» терминіне осы саланың көрнекті маманы В.П.Захаров мынадай анықтама береді: «Лингвистикалық немесе тілдік корпус дегеніміз – нақты лингвистикалық міндеттерді шешуге арналған үлкен, электронды түрдегі, біріздендірілген, құрылымданған, белгіленім қойылған тілдік деректердің жиынтығы» (Захаров, 2005: 3). Қазіргі кезде қазақ тілінің мәтіндер корпусын жасаудың жалпы лингвистикалық теориялық және практикалық проблемаларына (Жұбанов, 2009), мәтіндерге әртүрлі белгіленімдер қою және оны автоматтандыру (Жаңабекова, 2012; Жұбанов, 2015; Жаңабекова, Пирманова, 2019; Құлманов, Жаңабекова, Әшімбаева, Бисенғали, Шүленбаев, Қордабай, 2022;) және т.б. мәселелерге арналған ғылыми зерттеулердің нәтижелері жарық көрді.

Нәтижелер және талқылау

Лингвомәдени жүйеге жататын тілдік бірліктердің ең басты ерекшелігі – өз бастауын сонау көне дәуірлерден алып, үнемі даму үстінде қалыптасып, даму үдерісінде толығып, өзгеріп, жаңарып отыруында. Сондықтан да, лексиканың бұл саласы – қазақ этносының сатылы дамуының, қоғамдық өзгерісінің ру, тайпа, ұлыс, халық, ұлт болып қалыптасу кезеңдерінің бірден-бір куәгері, халықтың өзімен де, тілімен де бірге дамып, біте қайнасып келе жатқан көне мұрасы. Жәдігер іспетті тілімізде хатталып, көненің көзіндей көңілімізде, жадымызда сақталып қалған бұл атаулар мен олардан туындаған көптеген тұрақты тіркестерді, мағыналық бірліктерді түгел жинап, жүйеге салып, мазмұны мен мәнін саралап, «сөйлете» білсек, олардың өткен тарихымыздан сыр шертіп, бүгінгі рухани өміріміз бен тарихи танымымызды байыта түсетіндігі даусыз. Аталмыш бірліктердің жалпы түркі әлемінде қолданысы және мағынасы жағынан, дәлме-дәл болмаса да, бір ортақтық, ұқсастық бар екені байқалады. Оны анықтаудың екі жолы бар. Біреуі – сол саладағы атауларды тілдік дерек ретінде салыстыра-салғастыра қарау да, екіншісі – хронологиялық қағидатқа сай түркі әлеміне ортақтығына байланысты тарихи дәуірлену кезеңдері бойынша өзара жіктеу, топтастыру. Осы тұрғыдан алып қарағанда жалпы, түркі тілдеріне тән және солардың бірі – қазақ тіліндегі толық және жартылай ортақ атақ-лауазым атауларын 5 дәуірге бөліп қарауға болады. Осындай дәуірлеуге байланысты оларды мынандай тақырыптарға бөліп қарастырамыз: 1. ғұн дәуіріндегі атаулар (б.з.д. V- б.з. V ғ. дейін); 2. көнетүркі дәуіріндегі атаулар (VI-XII ғ.ғ.); 3. ортатүркі дәуіріндегі атаулар (XIII-XIV ғ.ғ.); 4. жанатүркі дәуіріндегі атаулар (XV-XIX ғ.ғ.); 5. Қазақ хандығының отарлануы дәуіріндегі атаулар (XIX ғ.).

Бұл хронологиялық межелер біздің шартты түрде алып отырған дәуірлерімізге жатады да, түркі әлемі тарихында оны бұлайша жіктеу байқалмайды.

Ғұн дәуіріндегі атаулар

Тарихшылардың зерттеуі бойынша, «Түркі елінің ежелгі тарихы біздің заманымыздан бұрынғы III-ғасырдан, ертедегі ғұндар империясының құрылуы кезеңінен басталады да, б.з. IX-ғасырын қамтиды. Демек, б.з.б. III-ғасыр мен бергі IX-ғасыр арасындағы ғұндар, түркілер дәуірі – біздің рухани қазыналарымыз, түркі жұртының мәдениет тарихының деректі көздері...» (Қазақ ССР тарихы, 1980). «Түркілер белсене араласқан ғұн империясы б.з.б. II-ғасырда өмір сүрсе, түркілердің өздері құрған Түркі империясы б.з. VI-ғасырына жатады. Одан кейін құрылған Моңғол империясы – б.з. XIII-ғасыры. Бұлардың алғашқы империясын құруда негізгі күш және мемлекеттік тұжырымдама түркілердікі еді. «Ғұн империясы ежелгі түркі мемлекеті болып саналады» дейді белгілі түркітанушы Н.А.Аристов. Оның пікірінше, б.з.д. III-ғасырда ғұндар түрікше сөйлеген», – деп көрсетеді тарихшылар (Аманжолов, 1996:3-4).

Біз жарияланған қытайша қолжазбаларды қарастырып, ғұн дәуірінде қолданылған атаулардың жалпы сипатына тоқталып өтуді жөн көрдік. Сол қолжазбалардың біріне – «Сиунну» кітабынан

аударып, құрастырылған «Таным тармақтары: Қытай тарихшыларының көне тарихымыз жөніндегі пайымдаулары» атты еңбек, екіншісіне – «Ғұн тарихының жылнамасы» атты қолжазбалар жатады (Ғұн тарихының жылнамасы, 2004). Түркітанушы ғалымдардың пікірі бойынша ғұн туралы қытай естеліктерінде кездесетін лауазым атаулары саны өте аз және қытайша жазылуы олардың нұсқасын дәл бере алмайды дегенді себеп етті. Осының салдарынан ғұндар мен түркілердің генеологиялық ортақтығы көп сөз болмай келгені белгілі. Алайда қытай қолжазбаларының табиғаты, әсіресе кейінгі кезде кеңірек ашылып, ғылыми айналымда түркі тілдеріне аударылған тарихи деректердің көбейе түсуі оларды зерттеушілердің бұл құбылысқа ерекше назар аударуына себепкер болды. Осыған орай бұл жерде тілші-мамандардың да бірер пікір-көзқарастары қажет.

Осы ретте зерттеуші Қ.Ғабитханұлының ғылыми мақаласындағы келтірген кейбір дәйектемелеріне тоқтала кеткен орынды тәрізді. Зерттеушінің пікірінше, кезіндегі орыс миссионері Бичурин (1851) мен француз ғалымы Э.Шаванның (1880-1970) аудармаларындағы ономастикалық атаулар сол күйінде қабылдануда. Қытай жылнамаларындағы ономастикалық атаулардың біразының қалай оқылатындығы бүгінде белгілі болса да, тарихшыларымыз ғылымның лингвистикалық жағын ескерместен, тарихына ғана мән беруде. Ономастикалық атауларды қолдану бір жүйеге түспеген. Мәселен, ғылыми әдебиеттерде ғұндардың алғашқы тәңірқұттарының бірінің аты қазіргі оқылуы бойынша – *Мао дун*, оны *Бодұн*, *Мөде*, *Моде*, *Маудун*, *Мете*, *Модо*, *Модэ*, *Мао-дунь* т.б. деп, Үйсін елінің басшысы қазіргі оқылуы бойынша – *Кун то*, яғни *Күнби*, *Күнмо*, *Күнми*, *Күнбек*, *Гүнмо* т.б. түрінде жазылуда. Сол сияқты, *тәңірқұт* атауына келсек, оның қазіргі оқылуы *cheng li*, ежелгі оқылуы *dang lei*. Бұл мағыналық жағынан *тәңірі* сөзіне жақын. Қазіргі оқылуы *gi tu*, бұрын *go to* немесе *gua ta* деп оқылған. Бұл сөз дыбысталуы жағынан түркінің *құт*, *құт(т)ы* сөзіне жақын болғанымен, мағынасы жағынан кейбір түркі тілдерінде *бала*, *сәби* деген мағынада айтылатын *гөдек* (*көдек*) сөзіне жақын, яғни бұл қытайша бастау хаттағы *dang lei gua ta тәңір көдегі* сөзі *тәңірден туған*, *тәңір ұлы* дегенді білдіреді деп түсіндіреді. Біз қалыптасқан дәстүр бойынша бұрынғыша *тәңірқұт* деп атадық. «*Шүлен адам*», «*Шүлен беру*», «*Шүлен тарату*» дегендегі «*Шүлен*» (*gi lian*) – ғұндарша тәңірдің басқаша аталуы. Ғұндар тәңірқұттың әйелін және күйеуге шыққан қыздарын осылай атаған, яғни көне түркідегі «*қатұн*» сөзі сияқты ғұн әйелінің мәртебесін білдіретін сөз. Бұл сөз дыбысталуы және әйел деген мағынасы жағынан «*абысын-ажсын*» дегендегі «*ажсын*» сөзіне жақын. Көне түркі тіліндегі атақ-лауазымға байланысты қытай жылнамаларындағы ономастикалық атаулардың қазірге салыстырып оқып анықталғандарының ішінде *тегін*, *шад*, *елтебер*, *ірікін*, *түртіп*, *бұйрық*, *Түмен қазан*, *Бөрі қазан*, *Үка қазан*, *Үка тегін*, *қазан*, *қатұн*, *ябғу*, *ана*, *елші*, *тұтұқ*, *саңғұн* (*сардар*) және т.б. бар (Ғабитханұлы, 2003:94).

Бір артықшылығы, қолжазбаларда бұл атаулардың қытай тіліндегі аудармасы емес, сол өздерінің бастапқы нұсқасында, сол кездегі аталуынша және нақтылы мәтіндерде қолданылуы бойынша беріліп, басым бөлігінің мағынасы түсіндірілген. Бұл атаулардың түркі халықтарының тіліне тән екендігін бірден тануға болады: *аға тәңірқұт*, *құт*, *аға*, *білге*, *хан*, *кіші*, *тете*, *бек*, *бас*, *жасауыл*, *уәли*, *ордабек*, *даяшы*, *бақауыл*, *күзетбасы*, *даяшыбасы*, *бас абыз*, *тұтқауыл*, *күнби*, *мыңбасы*, *жүзбасы*, *онбасы*, *бас жасауыл*, *төреші абыз*, *тәңірқұт*, *уәзірбасы*, *аламанбасы*, *аймақбасы*, *шабандоз*, *сол қол аламанбасы*, *қорғаушы тұтқауыл бек*, *сардарбасы*, *тілмаш*, *сол бас сақа*, *ішкі бек*, *басқақ*, *нақбек* т.б.

Мұны дәлелдейтін екінші бір дерек – бұл атаулардың барлығы, әсіресе екі-үш сыңардан тұратын аналитикалық-синтетикалық сөзжасам моделі бойынша жасалған және ол үлгі түркі тілдерінің бір сипаты екендігі белгілі. Мысалы: *құт аға*, *білге хан*, *кіші тете хан*, *бас жасауыл*, *бас уәли*, *оң білге хан*, *күзет басы*, *даяшы басы*, *бас абыз*, *мыңбасы*, *онбасы*, *жүзбасы*, *уәзірбасы*, *аламанбасы* т.б.

Атаулардың біразы *бас* (*главный*, *старший*) мағынасындағы анықтауышпен тіркесіп жасалған. Мысалы: *бас жасауыл* – жасауылдардың мәртебесі биігі; *бас уәли* – уәлилердің басшысы; *ордабасы* – хан ордасын басқаратын лауазым; «*Хан патшасы сарай күзетбасы Лиңуаңды атты әскер санғұндығына тағайындап, Юнжұнга жіберді*» (Ғұн тарихының жылнамасы, 2004:42). Мағынасы бүгінде айқын атауларға, мысалы, *хан*, *патша*, *бек*, *қарауыл*, *абыз*, *уәли*, *даяшы*, *күзетбасы*, *онбасы*, *жүзбасы*, *мыңбасы*, *аламанбасы*, *аймақбасы*, *шабандоз*, *қорғаушы*, *сардарбасы*, *тілмаш* т.б. осы тәрізді лауазымдарды көрсетуге болады. Ғұн тілінде жазылған тұтас жазба мәтіндері сақталмағандықтан, олардың қытайша аудармасын ғана көрсетуге болады.

Олардың бірнешеуінің мағынасына тоқталып кетелік: *төреші абыз* – «хан патшалығы *төреші абыз* хан Ангоның ұсынысы бойынша құдаласуға келісім берді» деп жазылған; *күнмо* – бұрындары Үйсіннің ханын *күнмо* деп атайтын; *бас абыз* – хан патшалығы *бас абыз* Таочинді Дай бектігіне жіберіп, құда-андаласып татуласады; *ордабек* – хан патшасы осылардың бәріне *ордабек* – *Лиеху* деген атақ берді. Бұл атаулардың біразы қазіргі кезде түркі тектес халықтар түсінбейтін ғұн не қытай атауларын құрайтын болса, енді біразы түркілік атаулар екендігіне ешкім күмән келтіре алмайды.

«Көне дәуір күмбірі» атты қолжазбадағы Қытай тарихындағы қазаққа қатысты мынадай атақ-лауазым атауларының тізімі кездеседі (қазақ тіліне аударылып, басылған нұсқасынан): *ұлыс басы* – батыс түрік оғының *ұлыс басы* тұтам сарайға опасыздық жасады (55-б.); *түрік қағаны* – жаз 25 сәуірде *түрік қағаны* Боғы Чор тағы да елші жіберіп, қыз айттыруды талап етті (55-б.); *басқақ* – патша жарлық түсіріп, Бесбалық *басқағы* Таң Жиахуй мен ақылшы нөкер жие Уанды қосын бастатып көмекке жіберді (55-б.); *елші* – Жаң Шиаучуң әр елге хат арқылы хабар таратты, мұның дақпырты бүкіл батыс өңірде үлкен дүмпу туғызды, тазай, қаңлы, дада-даң (тарбан), көпен секілді сегіз ел *елшілерін* жіберіп, бағынатындықтарын білдірді (55-б.); *кіші сардар* – сол кезде Да-у алайының *Кіші сардары* Хау Линчуан жарлық бойынша түріктерге елшілікпен барған еді... (55-б.); *кіші қаған* – Боғы Чордың баласы *кіші қаған* таққа мұрагерлік етті (55-б.); *ханша* – Ал олардың шын, әлде жалған *ханша* екенінде елдің жұмысы не? (56-б.). Бұл деректер осы күнге дейін белгісіз болып келген ғұн дәуіріне, одан кейінгі мезгілдерге жататын, бүгінгі кейбір түркі халықтарына бірқатары түсініксіз, оқылуы қиын атаулардың тізімі. Олар осы атаулар келтірілген дереккөздерден алынып, бірінші рет ғалымдар назарына ұсынылып отыр (Қоңырбай, 1999:22-25).

Көнетүркі дәуіріндегі атаулар

Жалпы түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының көне дәуіріндегі тарихына зерттеуші ғалымдар VI-XIII ғасырларды жатқызып, оны «көне түркі дәуірі» деп атап келеді. Біздің зерттеп отырған нысанымыз – жалпы түркі әлеміне қатысты атаулардың бәрі болмаса да, басым көпшілігі осы дәуірдегі Орхон, Енисей, Талас ескерткіштерінің тілі бойынша жасалған екі күрделі еңбекті атауға болады. Олардың біріне – ағылшындардың атақты түркітанушы ғалымы Джерар Клаусонның «XIII ғасырға дейінгі көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі бойынша жасалған этимологиялық сөздігі» (ағылшын тілінде), екіншісіне – атақты кеңестік түркітанушылар тобының бірлесіп жариялаған еңбегі – «Көнетүркі тілінің сөздігі» (1969) жатады. Көне түркі дәуіріндегі билікке қатысты атаулар бұл еңбектерден басқа зерттеулерде толық қамтылған емес. Сондықтан да, біз қажетті атаулардың орысша аудармасы бар жоғарыда көрсетілген екінші еңбекті негізге ала отырып, көне түркі дәуірінде қолданылып, қалыптасқан атаулардың жалпы көрінісін, солардың ішінде қазақ тілінде сақталғандарын ашып көрсетуді жөн көрдік. Тарихшылардың мәліметін ескерсек, түркілердің билік тұтқаларын сипаттайтын *қаған*, *тегін*, *ябғу*, *шад*, *тархан*, *тұтұқ*, *бұйрық*, *шор*, *елтебер*, *еркін*, *бек* тәрізді атаулар сол дәуірдегі көне түркі тіліндегі мемлекеттік құрылым атауларының қалыптасқан жүйесін құрағаны сөзсіз (Аманжолов, 1996:13). Біз қытай жылнамалары арқылы көне Түркі қағанаты мемлекеттілігі озық болып саналатын Қытаймен терезесі тең мемлекет болғанын білеміз. Олардың мемлекеттілігінің тағы бір белгісі – аумағының әкімшілік аймақтарға бөлінуі. Елдің ең жоғарғы билеушісі *қаған* атауымен белгіленді де, оң қанатқа және сол қанатқа бөлінген аймақ әкімдері – *шад* және *жабғу* деп аталды. Одан кіші тайпалық бірліктер басында *елтеберлер*, ал тіпті ұсақ рулар көсемдері *еркін* және *шор* лауазымдарын иеленген (Таным тармақтары: Қытай тарихшыларының көне тарихымыз жөніндегі пайымдаулары, 1998:78). Сонымен түркілер қоғамындағы ең жоғарғы биліктің иесі тәңір текті *қаған* болды. Елді бір орталыққа біріктірген *қаған* әрі жоғарғы билік иесі болып қана қойған жоқ, сонымен қатар жоғарғы әскербасы болып табылады. Бұл тек тірегі мықты мемлекетке тән қасиет. Осы құқықтық сабақтастық бүгінгі Ата заңымызда да жалғасын тапты, мәселен *Елбасы* және *Бас қолбасшы*.

Қаған сөзі – осындай мағынада қолданылған ең көнетүркілік термин. Қаған сөзінің термин ретінде қолданыла бастауы Алтай және Моңғолия аумағы секілді кең алқапта тіршілік еткен, негізінен мал шаруашылығымен айналысатын түркі тілдес тайпалық одақтардың ерте феодалдық типті мемлекетке бірігуімен байланысты болса керек. Оның этимологиясы жайлы екіұдай пікір бар. Бірқатар түркітанушылар бұл сөзді қытай тіліне телуге өте әуес. Осы пікірді ұсынушылар қатарында кеңестік түркітанушылар А.Н.Кононов пен Н.А.Баскаков болса, еуропалық ғалымдар қатарынан Г.Дерферді, А.Габенді айтуға болады. Олардың ортақ ойынша *қаған* тұлғасы қытай тілінің «*ке*» –

ұлы және «кан» – билеуші деген сөздерінен құралған (Баскаков, 1985:223). Көрнекті ғалымдардың осы пікірін қазақ тіліндегі әскери лексика құрамында қарастырған Т.Байжанов та қолдайды (Байжанов, 1991:95). Мысалы, түркілер қоғамында *қағаннан* кейінгі саяси статустары бірдей атаулар *жабғу* мен *шад* болып табылады. Көне түркілердің билеуші номенклатурасында бұлардың бірі В.У.Махпиров айтқандай, *вице-қаған* қызметін атқарса, биліктің узурпацияға ұшырағанына дейін ол қарлұқтар мен оғыздарда ең жоғарғы билік титулы ретінде де қызмет етті (Махпиров, 1997:128). Ал екінші терминнің шығуы бұл тақтың мұрагерлігімен байланысты еді. Алғашқы тұлғаның да, соңғы тұлғаның да семантикасында орынын басушы деген мән бар, олай болса, қазіргі *премьер-министрдің орынбасары*, *министрдің орынбасары* деген мемлекеттік лауазымдарды «*вице*» деген кірме анықтауыш сөздермен белгілегенше, жоғарыдағы терминдердің біреуін алуға болатын секілді. Ол үшін, әрине, *Премьер-министр* терминіне де, министр терминіне де қазақша балама тапқан жөн. Мысалы, Ата Түріктің арқасында болған тілдік реформалар нәтижесінде қазіргі түрік тіліндегі мемлекеттік құрылыс терминологиясындағы көптеген терминдер түрікшеленді. Соның ішінде министр сөзі «*бақан*» деп аударылса, ал премьер-министр сөзі «*бас бақан*» деп қолданылады (Барлыбаев, 1978:90). Сонымен бірге мемлекеттік құрылыс терминологиясына қатысты деп қарайтын терминдер ішінде Н.А.Баскаков тегі қытай тілінен шыққан деп санайтын *тегін* сөзі бар (Баскаков, 1980:34). Бұл атау да түркілік антропонимдер құрамында ұшырасып, оны иеленуші адамның тегі туралы мәлімет береді. Г.Рамстедт пен Г.Дерферге сүйенген Н.А.Баскаковтың көрсетуінше, оның мағынасы *текті адам* деген мағына береді екен. Қазір антропоним ретінде жиі ұшырасатын *еркін* сөзі де жай атау болып қоймаған, ол көшпелі түркілердің саяси билік сатысында үлкен рөл атқарған. Жалпы осы сөздің құрамындағы *ер* сөзі түркілер санасында зор мәнге ие болғандығын С.Г.Кляшторный атап көрсетеді (Кляшторный, 1964:93). Қазіргі қазақ тілінде де *ер* сөзі батыр мағынасында жиі жұмсалып жүр. Оның осындай мәні Кеңес Одағы кезінде жоғарғы награда атауының қазақшаға Социалистік Еңбек Ері деп аударылуына негіз болды. Көне түркі жазбаларында кездесетін терминнің бірі *тархан* – өзінің терминдік мағынасында он сегізінші ғасырға дейін жұмсалып келген ең өміршең терминнің бірі. Ол да көне мемлекеттік құрылымдардағы басқарудың бір буыны ретінде қызмет етті. Титул ретінде танылған *тархан* сөзінің түркілерден бастап кездесетінін Қытай жылнамашылары арқылы білеміз. Қытай тіліндегі тегі түркілік терминдердің қалайша құбылатынын осы *тархан* сөзінің сол тілде жазылуынан көруге болады. Бірақ қытай тілінде ол *да-цзян* болып өзгергенмен, А.Н.Бернштам айтқандай, «*Дагян, дагань болып өзгергенімен, оның түрік титулы тарханнан ешбір айырмашылығы жоқ*» (Бернштам, 1946:94). Оның айтуынша, үйсіндердің өзінде-ақ ол *дагян* түрінде кездесіп, чиновник қызметін білдірген.

Тархан термині қазір архаизмге айналған сөз болғанымен, антропоним, этноним, топоним құрамдарында сақталып қалғанын қазақ ономастикасын зерттеген Т.Жанұзақов дұрыс көрсетеді. Мысалы, Астархан (Хаджи тархан) атының қалыптасуы туралы ғалым XIV ғасырдағы Алтын Ордаға келген араб саяхатшысы ибн-Батута, Сұлтан хажы деген түріктің қызметіне разы болып, «хаджи-тархан» деген ат беріп, қаланы алым-салықтан босатқан, содан Астархан болып кеткен деген ой айтады. Сондай-ақ ғалым қазақ тарихының материалдарына сүйене отырып, хан кезінде тархан правосын пайдаланған көптеген жерлердің осындай заңды статусына байланысты тархан атаулы топонимдердің қалыптасып кеткенін көрсетеді (Жанұзақов, 1971:197). Ол атаулардың географиялық таралымына қарап, түркілердің әр дәуірдегі мемлекеттік құрылымдарының шекарасы қай аумаққа дейін созылғанын байқауға болады.

Ортатүркі дәуіріндегі атаулар

Түркі тектес халықтардың мемлекеті болып саналатын орта ғасырлардың басында құрылған мемлекеттердің бірі – Қарахан немесе қараханидтер мемлекеті. *Қарахан* атауын мемлекетті белгілеу үшін және осы кездегі түркі тектес тайпаларды ортақ атауға біріктіру үшін В.В.Григорьев енгізген болатын (Григорьев, 1871:98). Қараханидтердегі мемлекеттік лауазымдарда, негізінен, түркілік атаулар пайдаланылғаны байқалады. Мысалы, мемлекет басшысы *хақан* немесе *тамғаш хан* деп аталады, оның ортақ семантикасы «*хандардың ханы*» дегенге келеді. Сарай маңындағы ақсүйектер тобы «*азұн тұтқушы*» деген әлеуметтік атаумен берілсе, шенеуніктерінің ортақ атауы «*тапұқшылар*» деп аталған.

Орта ғасырлардағы кең қолданылған терминнің бірі – *ұлан* сөзі. Ол сол кездегі әдеби тілде *оглан* тұлғасында кездеседі. Профессор Р.Сыздықтың пікірінше, түркі-моңғол тілдерінде *оглан//ұлан//ұғыл//ұл* сөзінің ерте дәуірлерден келе жатқан титулдық мәнінің сарқыншағы қазақтарда Бұхар замандарына дейін жеткен тәрізді. Орта ғасырларда *оглан//ұлан* сөзі – термин. Тарихшылардың айтуынша, «*оглан//ұлан* деп Алтын Ордада, Қырым мен Астраханның династияларында, Чағатай ұлысы мен Ақ Ордада билеуші феодалдардың ең жоғары әскери және әкімшілік қызметін атқаратын ұлдарын атайтын болған». Соған қарағанда, *ұлан* сөзін әлеуметтік категорияға қатысты сөз емес, мемлекеттік ел басқару, билік жүйесіне қатысты деп қарауға болады. Қазіргі қазақ тілінде *ұлан* сөзі әскери-әкімшілік атау ретінде ұғынылады. Мысалы, *Қазақстан Республикасының ұлттық ұланы* (Сыздықова, 1984). Ортағасырлық түркілік елдердің ел басқару, билік жүйесі күрделі және бай екені түсінікті. Сол себепті оларды жеке тақырыптық топтарға бөліп қарастыруға да болады. Дегенмен, біз бұл тұста жалпылама сипаттама берумен шектеліп отырмыз. Орта ғасырлардағы ел басқару және билік жүйесі біршама жоғарғы сатыға көтеріліп, күрделене бастады. Осы саладағы орта түркілік атаулар деп біздер *хан, әмір, сардар, аталық, атабек, көкілташ, ішік аға басы, инақ, миришқар, наиб, жасақ, жасауыл, қарауыл, қанбұл, әкім, даруға, ұлысбек, тору, ясақ* секілді сөздерді аламыз.

Ханның жарлықтары *пәрмен* деп аталған. Пәрмендер мәтінін тексерген зерттеушілердің айтуына қарағанда, кейде *әмір* деп ханнан кейінгі екінші адамды да айтқан. Әдетте, ондай адам мемлекеттің қарулы күштерінің Бас қолбасшысы болған да, *ұлыс сардары* қызметін атқарған. Қазіргі мемлекеттер атауына шолу жасаған кезде *әмір* атауын Біріккен Араб Әмірліктерінен кездестіреміз. Сонымен қатар араб елдерінің бірқатарында *әмір* сөзі қазір де *елбасы* деген мағынада қолданылады. Сонда бұл елдегі араб диалектісінде *әмір* сөзі әрі «әкімшілік-аумақтық бірлік», әрі «мемлекет билеушісі» деген мағынада жұмсалып тұр.

Жасауыл атауының түзілуінде де белгілі бір тілдік заңдылыққа сүйенгендік байқалады. Тілімізде осындай үлгімен жасалған *қарауыл, бақауыл* секілді әкімшілік мәндегі сөздер де бар. Ал енді жасауылдың одан арғы даму тарихына келсек, ол кейіннен әскери атаулар санатынан орын алып, тіпті славян тілдеріне еніп, *есаул* тұлғасында патшалық Ресейдің кавалериясындағы әскери шенді білдірді. Сонымен бірге орыс ұлтының құрамындағы субэтнос казактардың әскери құрамасындағы бір буын *есаул* атауын да түркизм деп тануға болады (ЭСРЯ). Ортағасырлық ел басқару, билік жүйесіне қатысты атаулардағы тағы бір ерекшелік – көшпелі аудандардағы билік тармақтарын немесе салық түрін белгілейтін атаулар мен отырықшы жердегі билік буындары атауларының дифференцияланып қолданылуы. Мысалы, аталған елдердегі мемлекеттік істерді атқарушы хан билігінің өкілетті уәкілдері – қала әкімдері *даруға* деген атаумен аталады. Даруғаның міндетіне әртүрлі алым-салықтарды уақтылы жинап тұру кірген.

Жаңатүркі (Қазақ хандығы) дәуіріндегі атаулар

Қазақ хандығының қалыптасуы жайлы тарихшылар сан алуан пікірде болғанымен, біз үшін маңыздысы – сол мемлекетті сипаттайтын лексика. Алайда ұлттық мемлекетіміздің құрылуына себепші болған алғышарттар мен оған кірген ру-тайпалардың тілі туралы сөз етпейінше, жалпы сол кездегі ел басқару және билік жүйесіне қатысты атауларды толық тану мүмкін емес. Аталып отырған кезеңде түркі халықтары жеке халық болып қалыптасып, ұлттық мемлекеттер құрылды.

Профессор Р.Сыздықтың пікірінше, осы кездегі қоғамдық құрылымды көрсететін сөздерге *жұрт, халық, хан, қарашы, қызметші, ер, батыр, би, ұлы, кеңес, орда* секілді әлеуметтік статусты білдіретін атаулар жатады (Сыздықова, 1984:17). Сонымен қатар, ғалымның айтуынша, әлеуметтік категорияларды көрсететін *кедей, бай, патша, хан, би, төре, ақсүйек, бек, қожжа, шора, азамат, батыр, ханзада, қарашы* секілді атаулар жиі қолданыс тауып қана қоймай, өзінің тура мағынасында жұмсалып, сол кездегі әдеби тіл үшін актив жұмсалатын, нормаға түскен атаулар болып есептелген. Қазақ хандығындағы жоғарғы билік ханның қолында болды.

Жалпы *хан* сөзінің этимологиясы туралы пікірлер жоғарыда *қағанға* қатысты деректерге байланысты айтылған. Дегенмен, біз *қаған* сөзі түркі-моңғол сөзі, ал *хан* соның қысқарған түрі деген пікірмен бірге, көне түркі жазбаларына сүйене отырып, *қаған* таза түркі сөзі, ал моңғол сөзі *хан* да онымен бірге параллель өмір сүріп келген деген секілді ойды қолдайтынымызды ескерте кеткіміз келеді.

Тағы бір бөліп айтар мәселе – қазақ қоғамындағы *хан сайлау үрдісі*. Қазақ билеушілерін *хан* атауымен белгілегенде, оны мазмұны жағынан ерекшелеп тұратын да – осы жайт. Қазақ мемлекетіндегі хан сайлау процедурасы көшпенділер қоғамы үшін тек ұлы саяси оқиға ғана емес, сонымен қатар, үлкен этномәдени қоғамдық құбылыс болып саналған. Бұл жағдайда ел басқару және билік жүйесіне қатысты лексика этнографиялық түсініктермен астасып жатады. Мысалы, хан сайлау үшін қазақ дәстүрімен бүкіл елге сауын айтылатын болған. Бұны тек таза этнографиялық атау деп қарамасақ керек. Өйткені ол сайлау жүйесіндегі басты атрибуттардың бірі болып есептелген. Ханды таққа отырғызу кезіндегі «*хан сарқыты*» немесе хандықтан кетуді бейнелейтін «*хан талау*» тәрізді салттардың атауы ретінде де осыны айтуға болар еді. Бұлардың әрқайсысының астарында құқықтық аспект жатыр. Және осы тұрпатты жөн-жоралғылардың моральдік негізі қазіргі Конституциямызда нақты мән-мағынаға ие болып, заңды түрде көрініс тапқан.

Қазақ хандығында далалық демократияға негізделген сондай билік институтының бірі *билер кеңесі* деп аталған. Билер институты бұл қазақ қоғамындағы парламентаризм дәстүрлерінің құқықтық негіздерінің тым әріде жатқанын көрсетеді. Өйткені хан биліктің ең жоғарғы тұтқасы болып заң жүзінде есептелгенмен, іс жүзінде билер кеңесі оның шешімдеріне тыйым сала алатын. Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, *билер кеңесі* деген күрделі атаудың құрамына қарап, сол кездегі қазақ әдеби тілінің атаужасам қабілетінің ерте байқалғанын анықтауға негіз бар. Билер кеңесі бұған дейінгі *хан кеңесі* деген атаулық тіркестің үлгісінде дүниеге келген деп жорамал жасауға болатын тәрізді. Күрделі атау жасауға негіз болып тұрған модель сөз – *кеңес* орта түркі кезеңінен бері мемлекеттік ел басқару атауы ретінде қолданылып, *кәнеш* тұлғасында билеушінің канцеляриясы деген мағына берген. Қазақ хандығы тұсында үлкен ел жиындарын «кеңес» деп атаған. Айталық, «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деген аталы сөз содан қалған. Ал *би* сөзінің мағынасына келсек, қазақ тілінде ол бірнеше мағына беретіні белгілі. Егер бұған дейін *би* сөзі әлеуметтік категорияны білдіретін *бек* сөзінен туындап, сол мағынада ұғынылса, алғашқы ұлттық мемлекет құрылған сәттен бастап *би* сөзінің мән-мағынасы кеңейді. Біріншіден, ол *хан кеңесшісі* деген мағынаны берді. Екіншіден, Қазақ хандығының басқа елдермен дипломатиялық қарым-қатынасының нәтижесінде елші болып баратын ресми өкілдер билерден құралатын болды. Үшіншіден, *би* сот билігін жүзеге асырушы адам болып есептелінді. Төртіншіден, бидің алдыңғы міндетін атқаруға қажетті қасиеттердің негізінде оның сөзге ұста, шешен деген лексикалық мағынасы қалыптасты.

Сонымен бірге Қазақ хандығы тұсында дипломатиялық лексиканың да жеке атаулар саласы болып қалыптаса бастағанын ерекше айтып өткіміз келеді. Бұл тілдік дерек те қазақтардың хандығы барлық атрибуттары бар мемлекет болғандығын дәлелдей түседі. Әсіресе, осы атаулардың ішінде *елші* сөзінің белсенді түрде қолданысқа енгені ерекше. «Жауластырмақ жаушыдан, елдестірмек елшіден» деген секілді көнеден келе жатқан тұрақты сөз тіркесі де еліміздің дипломатиялық дәстүрлері мықты мемлекет болғанымызды дәлелдейді. Аталған мәтелде Қазыбек бидің аузымен қалмақ ханына айтылған әйгілі шешендік сөзінде көрінген найзаның ұшымен, қылыштың күшімен ғана емес, қажет кезінде Абылай хан секілді көрегенділікпен, сөз күдіреті арқылы бітімге келетін, жауын жұмыр жауаппен жасқай алатын, бірлікке досын бастай алатын қазақтың сыртқы саясатының негізгі стратегиялық бағыты танылып тұр. Қазақтардың, негізінен, экстенсивті мал шаруашылығымен айналысуы, көшпенділердегі экзогамиялық салттың қатаң сақталуы тәрізді жағдаяттар, сайып келгенде, олардың мемлекеттік құрылымында рулық жүйенің сақталуын аса талап етті. Өйткені рулардың әрқайсысының жаз жайлауы, қыс қыстауы *ру ақсақалдарымен* белгіленіп отырды, басқаша айтқанда, рулардың жер иемденуі мен олардың шекаралық межеленуінде белгілі бір жүйелілік сақталды. Рудың әкімшілік бөлініс екендігін көрсететін құқықтық белгілері болды. Мысалы, біріншіден, әр рулық ұйымның нақты аумағы белгілі болды. Екіншіден, қазақ рулары әкімшілік бөліністегі бір буын бола отырып, өзінен ірі бөлініс бірлігіне, жүздерге топтасты. Үшіншіден, *рубасылар* – ақсақалдар Қазақ хандығындағы беделі күшті саяси билік иелері болды. Ақсақалдар биліктің орта буынын құраған саяси институт болып қалыптасты. Бұл XIX ғасырдың ортасында Қоқан мен Қашғардағы болыстық басқарманың әкімшілік лауазымы болып саналды.

Қазақ хандығының отарлануы дәуіріндегі атаулар

Қалыптасқан тарихи жағдайларға байланысты Қазақ хандығының XVIII ғасырдың басынан бастап, Ресей патшалығына тәуелді бола бастағаны белгілі. Осы кезде қазақтың байырғы сөздерінің

мағынасы кеңейіп, кейбіреулері алғаш рет атаулық мәнде жиі жұмсала бастады. Сондай-ақ, бұрыннан келе жатқан әкімшілік пен билікке байланысты қазақтың көне атауларының орнына *партия, сот, сияз, старшын, майыр, губерния, губернатор, дума, земство, окружный приказ, сенат, правление, собрание, управа, адуакат* секілді орыстың кірме сөздерінің қазақ тілі заңдылықтарына икемделгенімен, тұтас тұлғасында кең қолданыс табуы кең етек алды. Қазақ тіліндегі бұрыннан келе жатқан атаулардың сапалық өзгерістерге ұшырауы отаршыл патша өкіметінің қазақ даласындағы хандық билікті біржолата жоюымен байланысты болатын. Әсіресе, 1822 жылы болған «Сперанскийдің реформасы» деп аталып кеткен «Сібір қырғыздары туралы жарғы» деген құжаттың дүниеге келуіне байланысты Ресей мемлекетінің әкімшілік жүйесі ең алдымен Орта жүз аумағында, одан кейін Кіші жүзде күштеп енгізіле басталды. Сібірдің генерал-губернаторы жасаған осы жарғы бойынша бұрынғы хандық билік пен рулық жүйенің орнына аумақтық принципке негізделген *сұлтандық билік* орнады. Сөйтіп, қазақ даласындағы сұлтандық әлеуметтік топ атауымен бірге, жаңа отаршылдық билеу институтын белгілейтін әкімшілік атауына айнала бастады.

Қазақ қоғамындағы биліктің бір тармағы – сот жүйесі де елеулі өзгеріске түсті. Осыған орай *би* сөзінің мән-мағынасы өзгеріске ұшырады. Ол бұрынғыдай рудың ақсақалын көрсететін, *рубасы* атауы ретінде емес, жеке алғандағы қазақ даласында жаңа жағдайға байланысты туған құқығы шектеулі сот институтының атауы ретінде ұғыныла бастады. Қазақша сот билігі – билер соты шешендік сөздің күш-құдіретіне негізделген. Би – қазақ құқығы нормаларының білгірі әрі шешен болған. Шешендік өнердің бастапқы қайнар көзі, оның сақтаушысы әрі реформаторы соттық билікті жүзеге асырған билер болатын. Осыған байланысты қазақ билері әр заманда жоғары бағаланып келеді. Бидің беделі батырдан биік саналды. «*Барақ жүнді батырды екі қатынның бірі табады, Ел билейтін биді мыңның бірі табады*» деген мақал осыдан қалса керек. Сонымен, қазақтың өткен замандардағы қауымында *би* атағына ие болған таңдаулы азамат болсын немесе қоғамдағы билік және әкімшілікке қолы жеткен азамат болсын, баршасы – жүргізген билігін қазақ құқығы негізінде, «дала демократиясының» қағидаттарына сүйеніп, логикалық парасаттылық бойынша жүргізгенін көріп отырмыз. Бұл биліктердің іс-әрекеттерінің нәтижесі олардың шешімдерінен айқын аңғарылады.

Болыс пен *старшын* атаулары бұрынғы хан-сұлтан қызметтеріне қарағанда ұсақ лауазым қызметтерді белгілейтін атаулар ретінде қалыптасты. Оның ең басты себебі – патша өкіметінің жергілікті биліктің құзырын шектеп, ұсақтату арқылы далалық метрополиядағы өзінің саяси билігін күшейту пиғылынан болатын. Сол тұрғыдан келгенде, атаулардың анықтамаларының өзінен-ақ патша өкіметінің отаршылдық саясаты айқын білінеді. Соның нәтижесінде Қазақ хандығы көп жағдайда өзінің қалыптасқан құрылымдық мәртебесін, әдеттегі атақ-лауазымын, хан мемлекетінің құрылымын, билік жүйесін толық сақтай алмады. Кей кезеңдерде *хандық* лауазымы *аға сұлтанмен*, облыс басшылары – *волостной управитель, генерал-губернатор* және т.б. атаулармен алмастырылды;

Қорытынды

Зерттеу жұмысында қарастырылған қазақ тіліндегі билікке қатысты атаулар халқымыздың тарихи-этнографиялық үдерістері, рухани мәдениеті, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, дүниені қабылдауы және т.б. жөніндегі нақты ұғым-түсініктерді береді. Оларда тіл мен этностың, тіл мен рухани мәдениеттің өзара тығыз байланысы жарқын көрініс тапқан. Билікке қатысты сөздер – жекелеген тілдерге ғана тән тіл бірліктері емес, этникалық жағынан туыстас, материалдық және рухани мәдениеті ортақ бірнеше халықтың тілінде қолданылатын этномәдени атаулар. Халқымыздың қоғамдық, саяси-әлеуметтік өмірінде қалыптасып, оның рухани, мәдени, азаматтық тарихында ғасырлар бойы өз қолданысын тауып келе жатқан бұл атаулар және оларға қатысты жүздеген, тіпті мыңдаған тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер тіл байлығымыздың сүбелі саласын құрайды. Бұл тіл байлығын лингвомәдени ішкорпусқа енгізу – бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әзірлену үстіндегі лингвомәдени ішкорпус тілдік бірліктер арқылы қазақ тілінің қолданысын кеңейтетін цифрлық платформаның бір үлгісі, тіл білімі, әдебиеттану, әдістеме және т.б. салалардағы зерттеулерге қажетті мәтіндер базасы бола алады. Сонымен қатар бұл лингвомәдени ішкорпус қазіргі кезде көптеген тілдердегі түрлі стильдегі мәтіндерді қамтитын <https://opus.nlpl.eu/> және т.б. платформаларды, яғни лингвомәдени ішкорпустарды жасаудың

бастамы деп санаймыз. Мақалада келтірілген тілдік бірліктер қазақ тіліндегі мәдени-танымдық ақпараты бар этномәдени бірліктердің мәдени семантикаларын ашу жұмыстарына, энциклопедиялық сипаттағы репрезентативті лингвомәдени ақпарат беру, этнобірліктердің лексикографиялық базасын әзірлеуге қажетті материалдар жинау, мәдени-танымдық мазмұндағы 1 млн сөзқолданыстан тұратын мәтіндер базасын әзірлеу жұмыстарына қосылатын үлес деп санаймыз.

Әдебиеттер

- Аманжолов Қ., Рахметов Қ. (1996) Түркі халықтарының тарихы. – Алматы: Білім, 1996. 304 б.
- Аязбаев Ғ.М., Н.М. Әшімбаева Н.М., Бисенғали А.З., Құлманов С.Қ., Нұрлан М. (2023) Қазақ және орыс тілдерінің параллель ішкорпусы: әзірлемесі, қолданылуы және мәселелері TILTANYM № 2 (90) 2023 <https://www.tiltanym.kz>
- Байжанов Т. (1991) Қазақ тіліндегі әскери лексика. Филол. ғыл. докт. ... дисс. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 1991. – 43 б.
- Барлыбаев С. (1978) Қазіргі қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Мектеп, 1978. – 144 б.
- Баскаков Н.А. (1985) К этимологии собственных тюркских имен в русских летописях // Теория и практика этимологических исследований. – М., 1985. – 104 с.
- Баскаков Н.А. (1980) Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика востока. – М., 1980. – 286 с.
- Бернштам А.Н. (1946) Социально-экономический строй Енисейских тюрков. – М.,-Л., 1946. – 211 с.
- Григорьев В.В.(1871) О скифских народе саках. – СПб., 1871. – 205 с.
- Ғабитханұлы Қ. (2003) Қытай жылнамаларындағы түркілік ономастика мәселелері // «Қазіргі заманғы түркология ғылымының өзекті мәселелері және алдағы міндеттері» атты халықаралық конгресс материалдары. –Түркістан, 2003. – 117-121 бб.
- Ғұн тарихының жылнамасы (2004) (аударған М.Алпамысұлы). – Түркістан, 2004. – 330 б.
- Емельянова М.В. (2004) Гипертекстовый мультимедийный словарь лингвокультурного дискурса / М. В. Емельянова, Е.Н. Трегубова // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, филологический факультет, 18 – 21 марта 2004 г.): Труды и материалы / Составители М. Л. Ремнёва, О. В. Дедова, А. А. Поликарпов. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 2004. – С.472 – 473.
- Жаңабекова А.Ә. (2012) Қазақ тілі мәтіндеріне морфологиялық белгіленім қоюдың ғылыми-тәжірибелік негіздері // Научно-практическая конференция «Языки меньшинств в компьютерных технологиях: опыт, задачи и перспективы». – Уфа, 2012. – Б. 42-50.
- Жанұзақов Т. (1971) Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1971. – 217 б.
- Жұбанов А., Жаңабекова А. (2017) Корпустық лингвистика. – Алматы, 2017. – 318 б.
- Захаров В.П. (2005) Корпусная лингвистика: Учебн.-метод. пособие. – СПб., 2005. – 48 с.
- Жұбанов А.Қ. (2009) Қазақ тілі мәтіндер корпусының компьютерлік базасын құрудың алғышарттары // Әдеби тіл және қазақ тілінің өміршеңдігі. /Жауапты ред. Қ.Күдерінова. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. –175-179-бб.
- Кляшторный С.Г. (1964) Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М., 1964. – 353 с.
- Қазақ ССР тарихы (1980) – Алматы: Ғылым, 1980. 1 т. – 496 б.
- Қоңырбай Ө. (1999) «Көне дәуір күмбірі» (Қытай тарихындағы қазаққа қатысты деректер) // Жалын. 1999. №5. – 22-25 бб.
- Құлманов С., Жаңабекова А.Ә., Әшімбаева Н.М., Бисенғали А.З., Шүленбаев Н.Қ., Қордабай Б.Қ. (2022) Корпусқа енгізілетін мәтіндердегі сөздерге морфологиялық белгіленім қою және оларды компьютерлік бағдарламаға енгізу мәселелері // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. № 3(140)/2022. – 103-113-бет (DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-103-113>) <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/29/9>.
- Махпиров В.У. (1997) Имена далеких предков. – Алматы: Институт востоковедения, 1997. – 302 с.
- Сыздықова Р.Ғ. (1984) XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 256 б.
- Таным тармақтары: Қытай тарихшыларының көне тарихымыз жөніндегі пайымдаулары (1998) (құрастырған Қ.Салғараұлы). – Алматы: Санат, 1998. – 280 б.
- Трегубова, Е.Н. Лингвокультурный региональный дискурс и современные способы его лексикографического описания (2007) / Е.Н. Трегубова, М.В. Емельянова // Конференция грантодержателей регионального конкурса Российского гуманитарного научного фонда и администрации Краснодарского края «Северный Кавказ: традиции и современность. Сборник тезисов. Краснодар: Просвещение-Юг, 2007.
- Svartvik J., Quirk R. (1980) A corpus of English Conversation. – Lund: Gleerup, 1980. – 284 p.
- Francis W. (2022) Brown Corpus Manual: Manual of Information to Accompany a Standard Corpus of Present-Day Edited American English for Use with Digital Computers. [Электрон. ресурс] – URL: <http://icame.uib.no/brown/bcm.html>
- Hundt, Marianne. (2022) Manual of Information to Accompany the Freiburg-Brown Corpus of American English (FROWN). [Электрон. ресурс] – URL: <http://khnt.hit.uib.no/icame/manuals/frown/INDEX.HTM>

References

- Amanzholov Q., Rahmetov Q. (1996) Turki halyqtarynyn tarihy. – Almaty: Bilim, 1996. 304 b. [The history of the Turkic peoples. - Almaty: Bilim, 1996.-304 p.] (in Kazakh)
- Ayazbaev G.M., Ashimbaeva N.M., Bisengali A.Z., Kulmanov S.K., Nurlan M. (2023) Qazaq zhane orys tilderinin parallel' ishkorpusy: azirlemesi, qoldanylyu zhane maseleleri TILTANYM № 2 (90) 2023 <https://www.tiltanym.kz> [Parallel corpus of Kazakh and Russian languages: development, application and problems] (in Kazakh)
- Bajzhanov T. (1991) Qazaq tilindegi askeri leksika. Filol. gyl. dokt. ... diss. avto-ref.: 10.02.02. – Almaty, 1991. – 43 b. [Military vocabulary in the Kazakh language. autoref. diss.: 10.02.02. – Almaty, 1991. - 43 p.] (in Kazakh)
- Barlybaev S. (1978) Qazirgi qazaq tilindegi qoramdyq-sajasi leksika. – Almaty: Mektep, 1978. – 144 b. [Socio-political vocabulary in the modern Kazakh language (in Kazakh)]
- Baskakov N.A. (1985) K jetimologii sobstvennyh tjurkskih imen v russkih letopisjah // Teoriya i praktika jetimologicheskikh issledovanij. [On the etymology of proper Turkic names in Russian chronicles // Theory and practice of etymological research] – M., 1985. – 104 s.
- Baskakov N.A. (1980) Modeli tjurkskih jetnonimov i ih tipologicheskaja klassifikacija // Onomastika vostoka. [Models of Turkic ethnonyms and their typological classification // Onomastics of the East] – M., 1980. – 286 s. (in Russian)
- Bernshtam A.N. (1946) Social'no-jekonomicheskij stroj Enisejskih tjurkov. [Socio-economic system of the Yenisei Turks] – M.,-L., 1946. – 211 s. (in Russian)
- Grigor'ev V.V. (1871) O skifskih narode sakah. – SPb., 1871. – 205 s. [About the Scythian Saka people. – St. Petersburg, 1871. – 205 p.] (in Russian)
- Gabithanuly Q. (2003) Qytaj zhylnamalaryndagy tyrkilik onomastika maseleleri // «Qazirgi zamangy tyrkologija gylymynyn ozekti maseleleri zhane aldagy mindetteri» aty halykaralyq kongress materialdary. – Tyrkistan, 2003. – 117-121 bb. [Problems of Turkic onomastics in Chinese chronicles // Materials of the International Congress "Actual problems and upcoming tasks of modern Turkological science". - Turkestan, 2003. - pp. 117-121.] (in Kazakh)
- Gun tarihyynyn zhylnamasy (2004) (audargan M.Alpamysuly). – Tyrkistan, 2004. – 330 b. [Chronicle of the history of the Huns (translated by M. Alpamysula). - Turkestan, 2004. - 330 p.] (in Kazakh)
- Emel'janova M.V. (2004) Gipertekstovyy multimedijnyj slovar' lingvokul'turnogo diskursa / M. V. Emel'janova, E.N. Tregubova // Russkij jazyk: istoricheskie sud'by i sovremennost': II Mezhdunarodnyj kongress issledovatelej russkogo jazyka (Moskva, MGU im. M. V. Lomonosova, filologicheskij fakul'tet, 18 – 21 marta 2004 g.): Trudy i materialy / Sostaviteli M. L. Remnjova, O. V. Dedova, A. A. Polikarpov. – M.: Izd-vo Mosk. Un-ta, 2004. - S.472 – 473. [Hypertext multimedia dictionary of linguocultural discourse / M. V. Emelyanova, E.N. Tregubova // Russian language: Historical Destinies and Modernity: II International Congress of Researchers of the Russian Language (Moscow, Lomonosov Moscow State University, Faculty of Philology, March 18 – 21, 2004): Proceedings and materials / Compiled by M. L. Remneva, O. V. Dedova, A. A. Polikarpov. – M.: Publishing House of Moscow. Un-ta, 2004. - pp.472 – 473.] (in Russian)
- Zhanabekova A.A. (2012) Qazaq tili matinderine morfologijalyk belgilenim kojudyñ fylymi-tazhiribelik negizderi // Nauchno-prakticheskaja konferencija «Jazyki men'shinstv v komp'juternyh tehnologijah: opyt, zadachi i perspektivy». – Ufa, 2012. – B. 42-50. [Scientific and practical bases of morphological designation of texts of the Kazakh language // Scientific and practical conference "Minority languages in computer technologies: experience, tasks and prospects". – Ufa, 2012. - pp. 42-50.] (in Kazakh)
- Zhanuzakov T. (1971) Qazaq ecimderinin tarihy. – Almaty: Gylym, 1971. – 217 b. [The history of Kazakh names. - Almaty: Nauka, 1971. - 217 p.] (in Kazakh)
- Zhubanov A., Zhanabekova A. (2017) Korpustық lingvistika. – Almaty, 2017. – 318 b. [Corpus Linguistics. – Almaty, 2017 - 318 p.] (in Kazakh)
- Zaharov V.P. (2005) Korpustnaja lingvistika: Uchebn.-metod. posobie. – SPb., 2005. – 48 s. [Corpus linguistics: Textbook.- method. stipend. – St. Petersburg, 2005. – 48 p.] (in Russian)
- Zhubanov A.K. (2009) Qazaq tili matinder korpusynyn komp'juterlik bazasyn kurudyñ algyshtartary // Ədebi til zhane qazaq tiliniñ omirshendigi. /Zhauapty red. K.Kyderinova. – Almaty: «KIE» lingvoeltanu innovacijalyk ortalygy, 2009. –175-179-bb. [Prerequisites for creating a computer database of the corpus of texts of the Kazakh language // Literary language and viability of the Kazakh language. / Responsible editor K. Kuderinova. - Almaty: Innovation Center of Linguistic Studies "KIE", 2009.–175-179- bb.] (in Kazakh)
- Kljaschtornyj C.G. (1964) Drevnetjurckie runitscheckie pamjatniki kak ictotschnik po ictorii Crednej Asii. – M., 1964. – 353 s. [Ancient Turkic runic monuments as a source on the history of Central Asia. – M., 1964. – 353 p.] (in Russian)
- Qazaq CCR tarihy. (1980) – Almaty: Gylym, 1980. 1 t. – 496 b. [History of the Kazakh SSR. – Almaty: Nauka, 1980. vol. 1. - 496 p.] (in Kazakh)
- Qonyrbaj O. (1999) «Kone dauir kumbiri» (Qytaj tarihyndagy qazaqqa qatysty derekter) // Zhalyñ. 1999. №5. – 22-25 bb. ["Sounds of the melody of ancient times" (data on Kazakhs in the history of China) // Zhalyñ. 1999. No. 5. - pp. 22-25.] (in Kazakh)
- Machpirow W.U. (1997) Imena dalekich predkow. – Almaty: Inctitut woctokowedenija, 1997. – 302 s. [Names of distant ancestors. – Almaty: Institute of Oriental Studies, 1997. – 302 p.] (in Russian)
- Syzdyqova R. (1984) XVIII-XIX gacyrlardagy qazaq adebi tilinin tarihy. – Almaty: Gylym, 1984. – 256 b. [History of the Kazakh literary language in the XVIII-XIX centuries. - Almaty: Nauka, 1984. - 256 p.] (in Kazakh)
- Tanyñ tarmaqtary: Qytaj tarihshylarynyn kone tarihy myz zhonindegi pajymdaulary (1998) (quractyrgan Q.Salgarauly). – Almaty: Sanat, 1998. – 280 b. [Lines of knowledge: the reasoning of Chinese historians about our ancient history (compiled by K. Salgarauly). – Almaty: Sanat, 1998. - 280 p.] (in Kazakh)

Tregubowa, E.N. (2007) Lingwokul'turnyj regional'nyj dickurc i cowremennye sposoby ego lekcikogravitščekogo opicanija / E.N. Tregubowa, M.W. Emel'janowa // Konverenzija grantoderzhatelej regional'nogo konkurca Roccijckogo gumanitarnogo naučšnogo vonda i adminictrazii Krasnodarcckogo kraja «Cewernyj Kawkas: tradizii i cowremennoc'. Cbornik tesicow. Krasnodar: Procweshenie-Jug, 2007. [Linguocultural regional discourse and modern ways of its lexicographic description / E.N. Tregubowa, M.V. Yemelyanova // Conference of grant holders of the regional competition of the Russian Humanitarian Scientific Foundation and the administration of the Krasnodar Territory "North Caucasus: traditions and modernity. Collection of abstracts. Krasnodar: Prosveshchenie-Yug, 2007.] (in Russian)

Svartvik J., Quirk R. (1980) A corpus of English Conversation. – Lund: Gleerup, 1980. – 284 p. (in English)

Francis W. (2022) Brown Corpus Manual: Manual of Information to Accompany a Standard Corpus of Present-Day Edited American English for Use with Digital Computers. [Электрон. ресурс] – URL: <http://icame.uib.no/brown/bcm.html> (in English)

Marianne. (2022) Manual of Information to Accompany the Freiburg-Brown Corpus of American English (FROWN). [Electr. resurs] – URL: <http://khnt.hit.uib.no/icame/manuals/frown/INDEX.HTM> (in English)